

**Molnár Antal: Magyar hódoltság – horvát hódoltság
Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az
oszmán uralom alatt. Bp., 2019. 509 oldal (Magyar
Történelmi Emlékek. Értekezések)**

A 16–17. századi magyar egyháztörténet jeles kutatója, Molnár Antal 2019-ben újabb nagyszabású munkával örvendeztette meg a szakmát és az olvasóközönséget. Közel két évtizedes anyaggyűjtését felölelő szintézisében legfőbb céljának a magyar katolikus egyházi intézmények hódoltsági jelenlétének igazolását, valamint a magyar és a horvát katolikus egyházi intézményrendszer egymáshoz való viszonyának bemutatását jelölte meg, hogy ezáltal még árnyaltabb képet kapjunk az oszmán–magyar kondomíniumról.

Az oszmánok magyarországi tartományában gyakorlatilag kétféle gazdasági–társadalmi–politikai–kulturális modell működött egymás mellett. Ez a különleges helyzet abból adódott, hogy a Kárpát-medence középső, ék alakú sávjába kívülről behatoló világi és egyházi hatalmi struktúrák a magyar rendiséget képviselték, és nem a hódítók berendezkedésének részeként funkcionáltak. Mindezt a határok átjárhatósága, a végvári katonaság jelenléte és a magyar jogrend továbbélése tette lehetővé egy ellenséges országban.

A monográfia négy fejezetben tárgyalja mondanivalóját. A historiográfiai áttekintés során a szerző méltán szentel kitüntetett figyelmet a hódoltsági kettős uralmat megfigyelő Salamon Ferenc és a jelenléte részletesen feltáró Szakály Ferenc szakmai munkásságának. A rendkívül széles látókörű Szakály hatalmas mennyiségű forrásanyag bevonásával elemezte a hódoltsági magyar közigazgatás, adóztatás és jogszolgáltatás jellegzetességeit, a nemesi vármegyék szerepét és a földesúri birtoklás fontosabb elemeit. Ezt a képet egészítette ki – pontosabban fogalmazva: tette teljessé – Molnár Antal a legújabb könyvében.

Mindjárt az értekezés elején megtudhatjuk, hogy a muszlimok a teremtett világot két részre osztották: az általuk kormányzott „iszlám házára” és a hitetlen gyaurok uralmának alávetett „háború házára”. Ez utóbbi a külső ellenség lakóhelye, akiket Allah követőinek békés úton vagy fegyveres erővel kellett megtéríteniük, leigázniuk, illetve – végső esetben – megölniük. A legyőzött népek közül azoknak, akik a Korán által elismert szent könyvekkel rendelkeztek, vagyis a zsidóknak és a keresztényeknek az iszlám jog szerződés keretében védelmet ajánlott fel. Idővel a muszlim jogtudósok kidolgoztak egy harmadik kategóriát is: a „béke házát” („szerződés házát”), amelynek lakói ideiglenes menlevéllel felruházott védett személyek lettek.

Az oszmán–keresztény határ menti területek, úgymint Montenegro, Poljica, Dalmácia és a lengyel Podolia kora újkori történetének összehasonlító vizsgálata nem hagy kétséget afelől, hogy az oszmán–magyar kondominium valóban „világtörténelmi kuriózumnak” tekinthető. A hódítók a keresztény gyülekezetekre úgy tekintettek, mint egy zimmi-közösségre, amelynek tagjai rendszeresen fizették nekik az állami adót, a földesúri járadékokat és a különböző tizedeket, cserébe viszont – bár az iszlám vallásjog (*saria*) korlátozásai rájuk is vonatkoztak – megtarthatták egyházi szokásaikat és szabadon intézhették mindennapi ügyeiket. Mindemellett a megszállt ország-részből elmenekült magyar rendek sem mondtak le róluk, s igyekeztek akarataikat a határokon túl is érvényesíteni. Azt vallották, hogy a hódolt övezet a Magyar Királyság elidegeníthetetlen része, amelyen a törököknek csupán átmenetileg sikerült berendezkedniük. A hatalom-megosztásnak ez a formája azért egyedülálló fejlemény a muszlim világban, mert a hódoltságban adóztató, jogszolgáltató és igazgatást végző magyar intézmények nem az Oszmán Birodalom hatalmi rendszerét alkották, hanem attól függetlenül fejtették ki hatásukat, így a kettős birtoklás magyarországi megvalósulása szöges ellentétben állt a hódítók világhatalmi koncepciójával.

A kötet második egysége a magyar katolikus egyház hódoltsági történetével foglalkozik. Köztudott, hogy a 16. század végére a kalocsai érsekség, a csanádi, az egri, a pécsi, a váci, a váradi, a veszprémi és a zágrábi püspökség került részben vagy teljes egészében idegen kézre. A nevezett egyházkormányzati egységek főpásztorai, akiket a főkegyúri jog alapján a Habsburg uralkodók neveztek ki és a pápa erősített meg méltóságukban, elhagyták székhelyüket, s a királyi országrészbe költöztek. Jóllehet a Szentszék által hangoztatott rezidenciakötelezettségnek nem tudtak eleget tenni, egyházmegyéjükkel való kapcsolatukat mégsem szakították meg.

A korszakban bevett szokássá vált, hogy a katolikus hitüket megőrző falvakban egyszerű parasztemberek végezték azokat a liturgikus cselekményeket, amelyek nem igényelték az áldozópapi rend felvételét (keresztelés, temetés, házasságkötésnél való közreműködés, imádságos összejövetelek vezetése, igehirdetés). Ezenkívül gyóntattak, sőt „miséztek” is, ami miatt gyakran összetűzésbe kerültek a környék misszionárius szerzeteseivel és felszentelt papjaival, minthogy egyházi ténykedésük számtalan babonás elemmel párosult. Ennek a teológiai képzetlen világi rétegnek a jogi helyzetét az 1628. évi nagyszombati püspöki tanácskozás és a Pázmány Péter esztergomi érsek által 1629-ben összehívott egyházmegyei zsinat törvényesítette. Ettől az időponttól kezdve indokolt őket *licenciátus*nak nevezni.

A tárgyalt időszakban sokáig problémát okozott a papképzés megoldatlansága is. E téren változás a 17. században indult meg. A

fordulat világosan tetten érhető a bécsi Pázmáneum, a nagyszombati generális szeminárium és a kassai Kisdianum hallgatóinak összetételében. A fiatal papnövendékek, amint befejezték tanulmányaikat, visszatértek a hódoltsági plébániákra, ahol előjáróik utasításait követve intézkedtek.

Molnár Antal korábbi írásaiban is említette, hogy a ferences kolostorok a népesebb alföldi mezővárosokban, Szegeden, Gyöngyösön, Jászberényben és 1644-től Kecskeméten működtek. A neves történész ugyanakkor hangsúlyozta, hogy ezek a szerzetesközösségek a magyar katolikus hierarchia részét képezték, szemben a balkáni (boszniai, bulgáriai) ferences kolostorokkal, amelyek Róma irányítása alá tartoztak ugyan, de szerepük az Oszmán Birodalomban megtört ortodox egyházakéval mutat hasonlóságot.

A szegedi és a gyöngyösi barátok kitűnő szónokok hírében álltak, s a rend gyöngyösi főiskoláján bölcseleti és teológiai képzésben részesültek. Megszerzett ismereteiket a pasztorálás során hasznosították, mivel elődleges feladatuknak az alföldi katolikus hívek lelki gondozását tekintették. Sikerük titka egyfelől kitűnő alkalmazkodó képességükben rejlett, másfelől abban, hogy ösztönözték a különféle vallási társulatok alapítását. Ezen kongregációk a ferences lelkeség elterjesztését és a rend iránt elkötelezett társadalmi közeg megteremtését egyaránt szívükön viselték.

A nyelveket beszélő, jól képzett jezsuiták, akárcsak a szalvatoriánus ferencesek, kis létszámú, de stratégiailag fontos helyen fekvő településeket választottak ki missziós bázisnak (Alsólendva, Pécs, Gyöngyös, Kecskemét, Andocs, Temesvár, Belgrád). Munkájuk szervezeti kereteit Claudio Acquaviva rendfőnök alakította ki. Megbízatusuk teljesítésekor a páterek nem a hittérítésre vagy a protestánsokkal való szembenállásra helyezték a hangsúlyt, hanem a hívek megtartására, hogy elkerüljék az oszmán hatóságokkal való konfliktusokat. Küldetésük eredményességéhez nagymértékben hozzájárultak a megváltozott politikai viszonyok is, mivel a 16. század végétől biztos pártfogókra leltek a rekatolizált magyar fő- és középbirtokos nemések személyében.

A lelkipásztorkodás mellett a jezsuiták sokat tettek azért is, hogy a hívek tudása gyarapodjon. Központjaikban grammatikai osztályokat indítottak, amelyekben 30–50 fős diákcsoportokat oktattak. Gyöngyösi gimnáziumuk magasabb szintű tananyagával és hallgatóinak létszámával messze kiemelkedett a rend többi tanodája közül.

A királyi országrészbe áttelepült katolikus főpapok hódoltsági jelenlétét a nevükben eljáró vikáriusok biztosították. A püspöki helynökök – teljes körű jogszolgáltató és egyházkormányzati hatalmuk birtokában – igen sokrétű tevékenységet folytattak. Ellátták a pap nélkül maradt hívek lelkigondozását, ellenőrizték a meglévő plébá-

niák működését, szorgalmazták az új templomok építését, gondoskodtak az egyházi jövedelmek beszedéséről, felügyelték a püspöki birtokok igazgatását, bíraskodtak, hivatalos iratokat adtak ki, felléptek a protestánsok ellen, s végül, de nem utolsósorban tapasztalataikról rendszeresen tájékoztatták feljebbvalóikat és a végváriak tisztjeit. A hírszolgáltatással együtt járó veszélyeket a szolgálataikért járó anyagi előnyök reményében vállal(hat)ták.

A hallatlanul adatgazdag műből kiderül, hogy a magyar katolikus egyház a 17. század elején kezdte kiépíteni gazdasági és jogi képviseletét a megszállt ország részben. A magyar jelenlét leghatékonyabban az egri egyházmegyében érvényesült, amelynek főpapjai 1611-től rendszerint a gyöngyösi plébánosokat nevezték ki helyettesüknek. A mátraalji papok szerteágazó feladatköréről a korabeli levelezésekből értesülhetünk.

A váci püspökök a földrajzi közelségnek és a magyar rendiség erejének köszönhetően érdekérvényesítő képességüket. A hódoltság felé az 1620-as években kezdtek tájékozódni, vikáriusaiknak 1638 után leginkább a nógrádi plébánosokat tették meg. A helynökök munkáját két esperes segítette. Az egyházmegye déli felében a szegedi ferencesek jártak el ordináriusi joghatósággal.

A dél-alföldi egyházmegyék sorsát a magyar határtól való távolság és a délszláv népesség beáramlása nehezítette meg. A kalocsai érsekek az 1620-as években láttak hozzá egykori birtokállományuk felkutatásához, visszaszerzéséhez és adóztatásához. Vikáriusokat csupán alkalmyszerűen bíztak meg a pécsi jezsuiták, a raguzai papok és a boszniai ferencesek közül, ám azok pasztorációval vagy joghatósági kérdésekkel egyáltalán nem foglalkoztak.

A csanádi püspökök 1644-től a szegedi ferences kolostor gvardiánjait kérték fel helynöküknek, részben a szokásos lelkipásztori–birtokigazgatási–adóztatási teendőik ellátására, részben a balkáni missziók visszaszorítására.

A dunántúli egyházmegyék területén a katolicizmus életben tartása szinte kizárólag a jezsuita szerzetesek vállára nehezedett. A pécsi főpásztorok a Szlavónia felől terjeszkedő bosnyák ferencesekkel szemben a pécsi jezsuiták vezetőire támaszkodtak, akik 1612 és 1686 között töltötték be a vikáriusi tisztséget. A baranyai jezsuiták Somogy, Fejér és Pilis vármegyékben is megfordultak, míg végül a veszprémi püspökök 1642-től az osztrák jezsuita rendtartományhoz tartozó andocsi rendház előjáróinak hatáskörébe utalták a misszió lebonyolítását.

A könyv szerzője az egyházi középréteget is bevonta vizsgálódási körébe. A témát mindenképpen érintenie kellett, mivel a középkorban még virágzó székes- és társaskáptalanok a mohácsi csatát követő háromnegyed évszázad alatt komoly károkat szenvedtek el.

Még náluk is nagyobb veszteség érte a hódoltságban birtokokkal rendelkező konventi javadalmas papságot. Hogy kieső jövedelmüket pótolják, a kanonokok – királyi adomány folytán – megszerezték az elpusztult prépostságok és szerzetesrendi apátságok címét, s határozott lépéseket tettek azok birtokállományának összegyűjtésére, továbbá az ott élő népesség megadóztatására. Gyakorlatias magatartásukkal nem csupán anyagi körülményeiken javítottak, hanem egyúttal hozzájárultak a hódoltsági magyar intézményrendszer erősödéséhez is.

A kötet harmadik–negyedik egységében a horvát–szlávón egyház 16–17. századi állapotáról olvashatunk. Köztudott, hogy a Dráván túli térség etnikai, földrajzi, közigazgatási és egyházkormányzati határai az oszmán terjeszkedés következtében jelentősen módosultak. Kifejezetten kedvezőtlenül alakult a zágrábi püspökök helyzete, akiknek egyházmegyéjük területének összezsugorodásán és bevételeik drasztikus csökkenésén kívül számolniuk kellett a protestantizmus megjelenésével, valamint az ortodox vallású szerbek és vlachok tömeges bevándorlásával is. A pravoszláv felekezetű jövevényekkel ugyan nem boldogultak, ám a reformáció elterjedését a horvát rendek segítségével sikeresen megakadályozták. A horvátországi katolicizmus a török hódítás árnyékában is meg tudta őrizni erejét, s a kora újkorban formálódó horvát nemzeti öntudat egyik alkotóelemévé vált, amelyet az 1634. évi zágrábi egyházmegyei zsinat végzései is bizonyítanak.

A magyar katolikus hierarchia részét képező, de attól fokozatosan elkülönülő horvát egyház fennmaradásában elvülhetetlen érdemeket szerzett a zágrábi káptalan is. A testület tagjai, akik köreiben a 17. század folyamán megfogant az önálló délszláv királyság gondolata, Bolognában, Bécsben, Zágrábban, Grazban és Rómában készültek fel a papi pályájára. A kanonokok származásának, műveltségének, életvitelének és társadalmi összetételének boncolgatása értékes tanulságokkal szolgál a hódoltsági egyháztörténet új eredményeit figyelemmel kísérők számára.

Ami a horvát–szlávón helynökség történetét illeti, a Trienti Zsinat határozatait szem előtt tartó zágrábi püspökök is kineveztek vikáriusokat a Dráva–Száva menti települések ellenőrzésére. Eljárásuk formailag megegyezett a magyar gyakorlattal, de ugyanakkor alapvetően különbözött is attól. A hazai egyháznagyok képviselői ugyanis a vármegyéket és a földesurakat követve nyomultak be a hódoltságba, a zágrábi főpásztor viszont az „oszmán Szlavóniában” – Valkó, Pozsega és Verőce vármegyékben, valamint Baranya, Zágráb és Kőrös vármegyék török kézre jutott felében – nem vehette igénybe a horvát–szlávón rendiség támogatását.

A Dráva–Száva köze katolikus híveinek lelkipondozását a 16–17. században a bosnyák ferencesek látták el. Az Apostoli Szent-szék közülük nevezte ki a boszniai püspököket, akik a szlavóniai és

a szerémségi plébániákat vizitálták, s beszédtek azok jövedelmeit. A kiterjedt bosnyák ferences rendtartományba tartozó velikai kolostor szerzetesei azonban nem nézték jó szemmel a boszniai egyházfők erőteljes délvidéki befolyását. Feletteseikkel folytatott küzdelmük során belátták, hogy többre mennek, ha a bécsi udvarral egyezkednek, mint a rájuk nézve minduntalan hátrányos döntéseket hozó római hatóságokkal. Hogy céljukat, az önálló szlavóniai püspökség létrehozását elérjék, előbb a belgrádi, majd 1658-tól a zágrábi püspökök oltalma alá helyezték magukat, akik innentől fogva közülük neveztek ki általános helynökeiket. A zágrábi vikáriusok töretlenül védelmezték megbízóik joghatóságát a boszniai és a belgrádi főpapokkal szemben, ami egyben azt is jelentette, hogy küldetésük teljesítésével megvalósították önállóságukat.

A fent elmondottak alapján egyetérthetünk Molnár Antallal abban, hogy a zágrábi helynökséget nem lehet az oszmán–horvát „condominium” megnyilvánulásaként értelmezni, mivel általa nem egy királysági struktúra fészkelte be magát a hódoltságba, hanem fordítva: egy balkáni egyházi intézmény, a bosnyák ferences provincia nyúlt át a határon, s szerezte meg a zágrábi püspök jóvoltából az irányítást a törökök által uralt térségben. Másképp fogalmazva: míg a magyarországi főpapok és egyházi középréteg tagjai a magyar rendiséget képviselték, addig a dél felől terjeszkedő missziós szervezetek egy balkáni szisztémát testesítettek meg a Magyar–Horvát Királyságban.

Az igényes kiállítású kötet végén egy alapos magyar nyelvű összegzés található, amelyet a magyarországi katolikus egyháztartományok, egyházmegyéik élén 1526 és 1686 között álló érsekek és megyéspüspökök névsora, terjedelmes – negyvennégy oldalas kiegészítő – szakirodalom-lista, személy- és helynévmutató, illetve angol és horvát nyelvű áttekintés egészít ki. Külön említést érdemel a műben elhelyezett harminc térkép és az a bőséges forrásjegyzék, amely egyértelművé teszi, hogy a szerző a magyarországi archívumok iratai mellett a jórészt kiadatlan római, ausztriai, horvátországi, romániai és szlovákiai levéltárak, könyvtárak anyagait is felhasználta elméletének alátámasztására.

Az ismertetés végén hálás kötelességünknek teszünk eleget, amikor Molnár Antal olvasmányos stílusban megírt, az összefüggések és a részletkérdések kifejtésére egyaránt gondosan ügyelő munkáját az érdeklődők szíves figyelmébe ajánljuk.

(ism: Miskei Antal)